

Δυο βιβλία, 1994. Φωτογραφία του Averaldo Morell

Νεκρές γλώσσες

Χαράλαμπος Γιαννακόπουλος

Ο Πλούταρχος, αν και έζησε αρκετά χρόνια μετά τη θεία σταύρωση και την εις Άδου κάθοδον του Χριστού, δε φαίνεται να αντιλήφθηκε το γεγονός, είναι όμως σχεδόν βέβαιο πως, εάν είχε πληροφορηθεί το βίο και την ηθική διδασκαλία του Ιησού, δε θα έμενε ολότελα ασυγκίνητος. Έχοντας γράψει, εκτός από τους περιώνυμους –παράλληλους και άλλους– Βίους του, και μια σειρά διακοσίων περίπου μικρότερων έργων, τα οποία συγκεντρωμένα από τους φιλόλογους υπό τον γενικό τίτλο *Ηθικά* πραγματεύονται τα πιο ετερόκλητα, θεωρητικά και πρακτικά, ζητήματα, θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αναδειχθεί ως ο κατεξοχήν βιογράφος του ιδρυτή της χριστιανικής πίστης. Μπορεί, λοιπόν, ο Πλούταρχος να μην άκουσε τη θριαμβική κραυγή του Ιησού, όπως μας τη μεταφέρει ελληνιστί ο σύρος Ρωμανός ο Μελωδός, προς τους νεκρούς του Κάτω Κόσμου: «εισάγεσθε πάλιν εις τον παράδεισον!». Γνωρίζουμε, ωστόσο, από άλλες πηγές πως οι ευσεβείς, τουλάχιστον, κρατούμενοι του Άδη και άκουσαν και αντιλήφθηκαν το νόημά της.

Πεθαίνω, είπε
σε γλώσσα όμως άγνωστη
για τους ζωντανούς,
όπως συμπεράναμε
ότι βεβαίως είμαστε
γιατί δεν καταλάβαμε
τι είπε.

Γιώργος Χουλιάρης

Αι ψυχαί οσμώνται καθ' Άιδην;

Ο βοιωτός, ωστόσο, συγγραφέας μάς μεταφέρει σε ένα από τα ελάχιστα έργα του, στο οποίο πραγματεύεται το πρόσωπο που εμφανίζεται επάνω στο φεγγάρι –Περί του εμφανιζομένου προσώπου τω κύκλω της σελήνης, στο ελληνικό πρωτότυπο– μια φράση του Ηράκλειτου σχετική και αυτή με τα μετά θάνατον τεκταινόμενα, η οποία δικαιολογεί απολύτως τον χαρακτηρισμό του ίωνα φιλοσόφου ως σκοτεινού και παραδοξολόγου. Το εν λόγω απόσπασμα του Ηράκλειτου, που αναφέρεται στις ψυχές που κατοικούν στον Κάτω Κόσμο, υποστηρίζει ότι αυτές έχουν την ικανότητα να οσφραίνονται στον Άδη και θα παρέμενε εντελώς ακατανόητο, αν δεν το συσχέτιζαν οι μελετητές του με την ενδέκατη ραψωδία της *Οδύσσειας*, τη γνωστή Νέκυια. Φαίνεται, λοιπόν, ότι και με αυτή τη φράση του ο Ηράκλειτος ασκεί κριτική στον ποιητή των ποιητών, όπως και σε άλλο του απόσπασμα έχει επίσης κάνει,

όταν είχε ανενδοίαστα προτείνει να διώξουν τον Όμηρο, μαζί και τον ψογερό Αρχίλοχο, από τους αγώνες και να τους ξυλοκοπήσουν κι από πάνω. Στη φράση που τώρα εξετάζουμε μοιάζει να τον ειρωνεύεται για την αφελειά του και την έλλειψη εκ μέρους του της στοιχειώδους έστω κοινής λογικής, εφόσον υποστηρίζει ότι οι νεκροί μπορεί να διατηρούν την όσφρησή τους και στον Άδη.

Το Έπος του Γκίλγκαμες, ωστόσο, που μας έρχεται από τη Μεσοποταμία, τουλάχιστον 1500 χρόνια πριν από την Οδύσσεια, συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης του Ομήρου για τη δυνατότητα των νεκρών να διατηρούν την αίσθηση της όσφρησης (και τις υπόλοιπες αισθήσεις τους, ενδεχομένως) και στον Κάτω Κόσμο. Όταν ο Ενκιντού, υπηρέτης του βασιλιά Γκίλγκαμες ετοιμάζεται –για χάρη του κυρίου του– να κατέβει στον Κάτω Κόσμο, ο Γκίλγκαμες μεταξύ άλλων οδηγίων που του δίνει, τον συμβουλεύει επίσης (σε μετάφραση της Αύρας Ward): «Λάδι αρωματικό απ’ το πολύτιμο αγγείο μην αλειφτείς, / Γύρω σου θα μαζευτούν σαν το μυρίσουν».

Ο Ενκιντού, ωστόσο, νήπιος και πρώιμος οπαδός του Ηράκλειτου, κατά τα φαινόμενα, δε συμμορφώθηκε στις εντολές του σοφού Γκίλγκαμες, με αποτέλεσμα να μην ξανανέβει στον επάνω κόσμο. Δικαιοσύνη.

I had not thought death had undone so many...

Στη Νέκυια, για να επιστρέψουμε σε αυτήν, παρακολουθούμε πράγματι τον Οδυσσέα να συμμορφώνεται στη συμβουλή της Κίρκης και να ταξιδεύει με τους συντρόφους που του απέμειναν στον Κάτω Κόσμο, προκειμένου να πληροφορηθεί από τον μάντη Τειρεσία σκηνές από μελλοντικά γεγονότα και ιδιαίτερα τα σχετικά με την ασφαλής του επιστροφή στη νόστιμη Ιθάκη και την ωσαύτως ποθητή του Πηνελόπη. Για να προσελκύσει ο Οδυσσέας κοντά του τις ψυχές των πεθαμένων, έσφαξε κάμποσα πρόβατα και άφησε το αίμα τους να ρεύσει στο μεγάλο λάκκο που είχε ανοίξει μπροστά του. Κι ευθύς μαζεύτηκαν, μεταφράζει ο Δ. Ν. Μαρωνίτης: «από το έρεβος του κάτω κόσμου, ψυχές νεκρών που ο θάνατος τους βρήκε: / νύφες παλικαράκια, συφοριασμένοι γέροντες, / κορίτσια τόσο τρυφερά, με λαβωμένη την καρδιά από το πρόωρο πένθος· / πολλοί κι οι χτυπημένοι από κοντάρια χάλκινα, / άντρες που πολεμώντας έπεσαν, στο χέρι τους κρατώντας / ματοβαμμένα τα όπλα τους. Αυτοί λοιπόν, τόσοι και τόσοι, γύρω στον λάκκο συναθροίστηκαν, / καθένας κι απ’ αλλού, σηκώνοντας ανήκουστη βοή· κι εμένα / με συγκλόνησε τρόμος χλωρός».

Ο τρομοκρατημένος Οδυσσέας δεν ήταν ο πρώτος και ασφαλώς δεν έμεινε ο τελευταίος ζωντανός επισκέπτης του κόσμου των νεκρών· είχαν ήδη προηγηθεί στον ελληνικό χώρο ο Ηρακλής και ο Ορφέας, ενώ γνωρίζουμε και την ανάλογη, με άσχημη όμως κατάληξη, προσπάθεια του Θησέα και του Πειρίθου, καθώς και του βασιλιά της αρχαίας Μεσοποταμίας Γκίλγκαμες, αν θελήσουμε να μετακινηθούμε για λίγο προς μια διαφορετική μυθική παράδοση. Και στους νεότερους χρόνους, ωστόσο, δεν έλειψαν παρόμοιες επιχειρήσεις, με πιο γνωστή και αφηγημένη με πολλές λεπτομέρειες αυτή του Δάντη. Ένα θέμα που δεν έχει προβληθεί και δεν έχει εξεταστεί επαρκώς από τους περίεργους και άεργους μελετητές, αλλά που όχι σπάνια απασχολεί τους πρωταγωνιστές αυτών των ταξιδιών, είναι η γλώσσα που ομιλούν οι πεθαμένοι ή οι άγγελοι και οι δαίμονες, σύμφωνα με άλλη ορολογία. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που αναρωτιέται ο ζωντανός επισκέπτης του Άδη ή της Κόλασης ποια γλώσσα

είναι η πιο πρόσφορη να χρησιμοποιήσει, όταν απευθύνει το λόγο σ' έναν μόνιμο κάτοικο της Άδου επικράτειας (λες και υπάρχουν εκτός από μόνιμοι και άλλοι, θα καγχάσει ο πολύξερος αναγνώστης, ας πληροφορηθεί ωστόσο σε αυτό το σημείο ότι αναφέρονται στη βιβλιογραφία τα ονόματα της Περσεφόνης και του Ηρακλή, καθώς και των Διόσκουρων, Κάστορα και Πολυδεύκη, οι οποίοι ζούσαν και πέθαιναν εκ περιτροπής).

Tu non se in terra...

Ο Άδης, λοιπόν, τόπος όπου βασιλεύει ο ομώνυμος θεός του κάτω κόσμου, τοποθετείται από τους αρχαίους ερασιτέχνες γεωγράφους πέρα από τον Ωκεανό, στη χώρα των Κιμμερίων και περιβρέχεται από τα πέντε μυθικά ποτάμια Αχέροντα, Λήθη, Κωκυτός, Πυριφλεγέθοντα και Στύγα. Σε αυτό το τελευταίο, που αναφέρεται και ως λίμνη, περιμένει ο Χάρωντας με τη βάρκα του τους νεκρούς για να τους μεταφέρει στο νέο τους ενδιαίτημα, στο βασίλειο των πεθαμένων. Μνημονεύεται, ωστόσο, από τον Λουκιανό, μία τουλάχιστον περίπτωση, κατά την οποία ο Χάρων, γιος του Ερέβους και της Νύκτας, αιτήθηκε και έλαβε από τον Άδη άδεια μίας ημέρας, προκειμένου να επισκεφθεί τη γη και να δει «τι είναι η ζωή, τι κάνουν οι άνθρωποι όσο ζουν ή τι στερούνται με τον θάνατο και κατεβαίνουν όλοι σε μας θρηνώντας». Δεν έχει γίνει, πάντως, γνωστό τι απέγιναν οι ψυχές των πεθαμένων εκείνη την ξεχωριστή ημέρα. Την ίδια στιγμή, επισημαίνει ο Ανδρέας Εμπειρικός: «όποια και αν είναι η χώρα, όποιο και αν είναι το τοπίο, γίνεται μια τελευταία Βενετιά μ' ένα Κανάλε Γκράντε –όραμα πάντα θείον και των αισθήσεων χαιρετισμός στερνός– μια τελευταία Βενετιά στις αποβάθρες της οποίας γονδόλες μαύρες περιμένουν (πήγα να πω σαν νεκροφόρες) και ένας περάτης γονδολιέρης, ωχρός και κάτισχνος μα δυνατός στα μπράτσα, τους τερματίζοντας κάθε φορά καλεί: “Περάστε, κύριοι, απ' εδώ. Τούτη είναι η βάρκα σας. Εμπάτε.”».

Ο Εμπειρικός δε φροντίζει να μας πληροφορήσει σε ποια γλώσσα ακούγεται αυτή η ύστατη ανακοίνωση, αλλά η όλη διατύπωση του παραθέματος, καθώς και η συγγενής αντίληψη του γερμανόφωνου Τόμας Μαν (και του ιταλόφωνου Λουκίνο Βισκόντι) στο *Θάνατο στη Βενετία*, πείθουν τον καλόπιστο αναγνώστη ότι δεν είναι διόλου απίθανο η γλώσσα αυτή να είναι τα ιταλικά. Συνηγορεί εξάλλου και ο Οδυσσέας Ελύτης, φίλος καλός και παλιός του Ανδρέα Εμπειρικού, όταν διηγείται κάποια Κυριακή του Μαΐου: «Ξάφνου ακούγεται η φωνή μου (αλλ' εγώ δεν μιλώ): έ σεις ωραίες μου Ρωμαίες la luce onde s' infiora vostra sustanza rimarra con voi etternalmente si con' ell' e ora? Κι ύστερ' από κάμποση ώρα, σαν ηχώ, η απόκριση: tu non se in terra, si come tu credi... tu non se in terra... tu non se in terra...». Και καθώς είναι προφανές από τα συμφραζόμενα ότι οι όμορφες αυτές Ρωμαίες είναι πεθαμένες, έτσι και η γλώσσα που χρησιμοποιούν για να απευθυνθούν στον έλληνα ποιητή είναι τα ιταλικά, η γλώσσα του Δάντη, του πιο διάσημου και προνομιακού επισκέπτη του κάτω κόσμου.

Ο ίδιος ο Δάντης σημειώνει στο μεγάλο του ποίημα ότι στην *Κόλαση* ακούγονται γλώσσες λογής λογής, βαριές βλαστήμιες, ουρλιάγματα θυμού και λόγια πόνου, γεγονός που δεν εμποδίζει ωστόσο όλους τους πεθαμένους συνομιλητές του να τον καταλαβαίνουν χωρίς δυσκολία και να του αποκρίνονται στα ιταλικά, όταν τους απευθύνει το λόγο. Όλοι πάντως έχουν διατηρήσει την ικανότητα να διακρίνουν, ακόμη και εκεί, στο ζοφερό βασίλειο των νεκρών, την προφορά του Δάντη, η οποία φανερώνει πάντα την φλωρεντινή του καταγωγή. Αξίζει ίσως στο σημείο αυτό ν' αφουγκραστούμε και δυο φράσεις που ακούγονται μέσα στην

Κόλαση σε γλώσσες που δεν προδίδουν την προέλευσή τους. Η πρώτη εκφέρεται από τα χείλη του Πλούτου, στον κύκλο της Κόλασης όπου κολάζονται οι σπάταλοι και οι φιλάργυροι: «παπαί Σατάν, παπαί Σατάν, αλέπε», ενώ η άλλη φράση αυτού του είδους, «ραφέλ μαϊ αμέεχ ζάμπι άλμι», είναι λόγια του Νεμρώδ, του βασιλιά της Βαβυλώνας, που θέλησε να χτίσει τον πύργο της Βαβέλ, εξαιτίας του οποίου στον κόσμο δε μιλιέται πια μια γλώσσα.

Λόγια της γλώσσας μας, όπως τη μιλούσαν...

Παρόλο πάντως που τόσες και τόσες από πρώτο χέρι μαρτυρίες συνηγορούν υπέρ της αποκλειστικότητας ή, έστω, της πρωτοκαθεδρίας των ιταλικών στο χώρο του Άδη, όπως φαίνεται, ούτε καν στον άλλο κόσμο δεν μιλιέται πια μία μόνο γλώσσα. Ο Οδυσσέας, ο πρώτος επιφανής συνομιλητής των νεκρών, όταν βρέθηκε στον Άδη, συνομίλησε με τον Ελπήνορα, τον Τειρεσία, τη μητέρα του Αντίκλεια, αλλά και με τον Αχιλλέα, τον Αγαμέμνονα, ακόμη και με τον θνητό/αθάνατο Ηρακλή, και ex silentio συμπεραίνουμε ότι δεν

...αν δεις στον ύπνο σου ότι η γλώσσα σου βγαίνει έξω από το στόμα, όπως συμβαίνει στους απαγχονισμένους, μπορεί να προκληθεί για τη γυναίκα σου η συκοφαντία ότι είναι μοιχαλίδα.

χρησιμοποίησε τα ιταλικά, όπως έκανε όταν απαντούσε στα ερωτήματα που με τη μεσολάβηση του Βιργιλίου τού έθεσε ο Δάντης, αλλά τα ελληνικά και μάλιστα τα αρχαία ελληνικά, καθώς μας βεβαιώνει και ο Σεφέρης, πολλούς αιώνες αργότερα: Και παρουσιάζεται

μπροστά μου, πάλι και πάλι, το φάντασμα του Οδυσσέα ψιθυρίζοντας ανάμεσα στ' ασπρισμένα του γένια, λόγια της γλώσσας μας, όπως τη μιλούσαν πριν τρεις χιλιάδες χρόνια.

Ως αντίληψη των μετά θάνατον γλωσσικών πραγμάτων, δεν απέχει πολύ και αυτή της αμερικανίδας ποιήτριας Πατρίσια Στόρας, η οποία, όταν προ ετών επισκέφθηκε την Ελλάδα, κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες για να μάθει ελληνικά, προκειμένου να συμμετάσχει σε ένα *Δείπνο με την Περσεφόνη*, το οποίο, ωστόσο, δεν περιγράφει τελικά στο ομώνυμο βιβλίο της. Αξίζει παρόλα αυτά να αναφέρουμε το γεγονός ότι ως ταξιδιωτικό της οδηγό είχε την εξάισια έμπνευση να χρησιμοποιήσει τα θαυμάσια *Ονειροκριτικά* του Αρτεμίδωρου, ο οποίος στο λήμμα «γλώσσα» του εν λόγω βιβλίου του, εξετάζοντας και αυτός, τρόπον τινά, τη γλώσσα των πεθαμένων, αναφέρει ότι αν δεις στον ύπνο σου ότι η γλώσσα σου βγαίνει έξω από το στόμα, όπως συμβαίνει στους απαγχονισμένους, μπορεί να προκληθεί για τη γυναίκα σου η συκοφαντία ότι είναι μοιχαλίδα, ενώ αν δεις νεκρό στο όνειρό σου να παίρνει χρήματα ή τρόφιμα (χωρίς να έχει προηγηθεί συνομιλία), να περιμένεις θάνατο για σένα ή για συγγενή σου.

Ο ίδιος ο Σεφέρης πάντως, για να γυρίσουμε σε αυτόν, σε άλλη περίπτωση ομολογεί τη δυσκολία της επικοινωνίας με τους νεκρούς (να υποθέσουμε άραγε ότι πρόκειται για πεθαμένους άλλης εθνικότητας ή δεν ισχύουν τέτοιοι διαχωρισμοί στην πολυπολιτισμική κοινωνία του Άδη;). Εισηγείται μάλιστα ο ποιητής την αινιγματική γλώσσα των λουλουδιών ως όργανο επικοινωνίας στην επικράτεια των τεθνεώτων: «Πώς να μιλήσεις με τους πεθαμένους», αναρωτιέται, «Οι πεθαμένοι ξέρουν μονάχα τη γλώσσα των λουλουδιών». Άλλος έλληνας ποιητής, ο Νικηφόρος Βρεττάκος, δε φαίνεται να αντιμετωπίζει τέτοιο πρόβλημα, αφού για

αυτών οι άγγελοι συνεννοούνται μεταξύ τους με μουσική, γλώσσα, καθώς φαίνεται, συγγενική με τα ελληνικά, με τον ίδιο τρόπο ίσως που τα πορτογαλικά είναι συγγενή με τα ισπανικά. Κι αν τυχόν κάπου ανάμεσα στους γαλάζιους διαδρόμους συναντήσω αγγέλους, θα τους μιλήσω ελληνικά, επειδή δεν ξέρουνε γλώσσες. Μιλάνε μεταξύ τους με μουσική.

Εν προκειμένω, ειδικός να μας δια φωτίσει για τούτες τις αιγιματικές γλώσσες (γλώσσα των λουλουδιών, γλώσσα της μουσικής), που εισηγούνται ως όργανα επικοινωνίας των πεθαμένων οι ποιητές (παράλληλα πάντα με τα ελληνικά, ας μην το ξεχνάμε ακόμη), μοιάζει να είναι ένας τρίτος ποιητής, που ήδη έχουμε συναντήσει στην έρευνά μας, ο Οδυσσεάς Ελύτης, ο οποίος φαίνεται γνώστης πολλών γλωσσών και διαλέκτων αυτού του είδους. Μιλάει αυτός στα ποιήματά του για τα σανσκριτικά του σώματος, για ρήματα που σε σκοτεινιάζουν από τη μία πλευρά εωσότου η άλλη σου φανεί, για τη Μινωική γραφή και για σήματα-λέξεις μυστηριώδεις, «Αστεροβαδών», «Ιδιολάθης», «Μίκιον». Αλλά τίποτα, τίποτα που να μας βοηθάει να εννοήσουμε σε κάποιον βαθμό τη φύση και τα χαρακτηριστικά της μουσικής ή φυτικής γλώσσας που ενδεχομένως να ισχύει στον Κάτω Κόσμο. Εκτός, βέβαια, κι αν είναι αυτές οι άγνωστες λέξεις που μοιάζουν πικρές και δυνατές σαν αγριόχορτα: «ύρφη», «σαραγάνδα», «τίντελο», «δελεάνα», που προσεγγίζει λίγο τη γλώσσα των λουλουδιών, ή τα «Ελθεδέτε Κύνθια πρόσμερο και αθιβαδίτες του έννερον υφαλίσκου άλλωστε και τα ένδενδρα καιρός να περιβραχίσουνε και ας φιλεί το κύμα και ας ευνοοιωνοεί ο αν άνεμος», αυτά, ίσως, να μοιάζουνε κάπως με την ουράνια μουσική των αγγέλων.

Κατεξοχήν αρμόδιος, εννοείται, για να μας μεταφέρει ασφαλείς και, στο μέτρο του δυνατού, επιβεβαιωμένες πληροφορίες από τη γλώσσα και τη μουσική που αντηχεί στον Άδη, δεν είναι άλλος από τον μυθικό Ορφέα. Ο πρώτος αυτός μουσικός, συνθέτης και τραγουδιστής, προκειμένου να επαναφέρει στη ζωή την πεθαμένη αγαπημένη του Ευρυδίκη, κατέβηκε στον Κάτω Κόσμο, κατόρθωσε με τις συγχορδίες της μουσικής του να γοητεύσει τον Πλούτωνα και να την τραβήξει προς το φως· μα προτού φτάσει μαζί της έξω, έστρεψε με λαχτάρα να την αντικρίσει και την έχασε για πάντα, αφού υπήρχε σαφής και παράδοξος όρος να μη γυρίσει να την κοιτάξει όσο ακόμη βαστούσε η νεκρική της όψη και φωνή. Ο ίδιος ο Ορφέας, απαρηγόρητος, πολύ σύντομα ξανακατέβηκε στον Άδη, από τη συνήθη για τους θνητούς οδό αυτήν τη φορά, για να μην ξαναγυρίσει πια στο φως. Έτσι, λοιπόν, και από αυτή την πλευρά, παραμένει αναπάντητο το ερώτημα για τη μουσική του θανάτου, όπως και για τη γλώσσα, αφού, καθώς συμπεραίνει ο Γιάννης Ευσταθιάδης, κι αυτός, ο μέγιστος Ορφέας, όταν τον έσυρε από το χέρι ο προσωπικός του Κομεντατόρε, δεν κατάφερε να επιστρέψει για να διασαφηνίσει με τη λύρα του αν στον Άδη αντηχούν μελωδίες ή βασιλεύει η αιώνια μουσική παύση.

Διδάσκεται, άραγε, ο Μπάροουζ στην Κόλαση;

Συναρπαστικές ειδήσεις από τη γλώσσα μεταφέρει όκι σπάνια και ο Δημήτρης Καλοκύρης, στον οποίο, δικαίως και σεμνοπρεπώς, είναι αφιερωμένο και τούτο το ερασιτεχνικό γραπτό. Δυστυχώς όμως δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί κάπου ανάμεσα στις θαυμαστές σελίδες του κάποια πληροφορία σχετική με τη γλώσσα των πεθαμένων, κάτι ανάλογο με κείνη την ωραία πραγματεία του για τις γλώσσες των ζώων που βρίσκουμε στα *Ελιξήρια της φωνής* τους. Μόνο ένας υπαινιγμός, ίσως, για κάποιους που έφταναν από αντίπερα και οι οποίοι λες και

μιλούσανε σε πεθαμένους και μιλούσαν μια πασίγνωστη αλλά φθαρμένη γλώσσα –η κάθε συλλαβή σαν πηρουσιά (μας λέει) που ξέφευγε απ’ το πιάτο– και άφηναν χαρακίες τα λόγια τους στα τζάμια και τα άλλα γυαλικά. Μας μεταφέρει, όμως, ο εν λόγω συγγραφέας και μια παρ’ ολίγον εμπειρία άγγλου περιηγητή, ο οποίος προσέγγισε κάποτε, μεσούντος του θέρους, την πύλη του Άδη, με μια φωτεινή επιγραφή να ορίζει την τοποθεσία αγγλιστί HELL, αλλ’ όμως, όπως πολύ γρήγορα αποδείχτηκε, υπήρξε προϊόν παρανάγνωσης.

Έτσι, η μόνη συνηγορία υπέρ της αγγλικής ως γλώσσας δεσποζουσας και στον Κάτω Κόσμο, όπως και στον επάνω, παραμένουν τα *ex silentio*, άλλη μια φορά, επιχειρήματα που βρίσκουμε στον *Απολεσθέντα Παράδεισο* του Milton, καθώς και στους *Γάμους του ουρανού και της κόλασης* του William Blake, ο οποίος μας μεταφέρει και την απρόσμενη πληροφορία ότι στην Κόλαση υπάρχει και λειτουργεί Τυπογραφείο, αποστολή του οποίου είναι να μεταβιβάζει τη γνώση από γενιά σε γενιά. Όσον αφορά τη διάδοση της αγγλικής και στους δύο κόσμους, μπορούμε να αναφέρουμε την απορία του Νίκου Καρούζου, ο οποίος αναρωτιέται, σε κάποια του κουβέντα, αν διδάσκεται ο Shakespeare στον Παράδεισο –χωρίς, ωστόσο, να διευκρινίζει ο ίδιος αν εννοεί διδασκαλία από το πρωτότυπο αγγλικό κείμενο ή προσαρμοσμένη στη γλώσσα του εκάστοτε διδασκομένου, όπως δεν ξεκαθαρίζει, επίσης, και το αντικείμενο μιας ανάλογης υποτιθέμενης διδασκαλίας στην επικράτεια του διαβόλου. Διδάσκεται, άραγε, ο Μπάροουζ στην Κόλαση; Μερικά από τα άγρια αγόρια δε μιλούν καθόλου. Άλλα έχουν αναπτύξει κραυγές, τραγούδια, λέξεις ως όπλα. Λέξεις που κόβουν σαν κυκλικά πριόνια. Λέξεις που κάνουν με κραδασμούς τα έντερα ζελέ. Κρύες παράξενες λέξεις που πέφτουν σαν παγωμένα δίχτυα πάνω στο μυαλό. Λέξεις ιοί που κατατρώγουν το μυαλό αφήνοντας κουρέλια που ψιθυρίζουν. Ηλίθιοι σκοποί που κολλάνε στο λαιμό ξανά και ξανά μέρα νύχτα.

Ένας ακόμη ποιητής ο οποίος, όσες φορές καταπίστηκε με το ζήτημα που μας απασχολεί, αμφιταλαντευόταν και, κατά συνέπεια, μας μεταφέρει ενδιαφέρουσες μα αντιφατικές πληροφορίες, ο κωνσταντινουπολίτης Νίκος Εγγονόπουλος, είναι κατάλληλος για να συνεχίσουμε την έρευνά μας. Όσον αφορά εμένα, δεν είναι ο θάνατος που με στενοχωρεί. Είναι που πεθαίνοντας θα πάψω να έχω την ελληνική ιθαγένεια, να είμαι Έλλην υπήκοος. Και, βέβαια, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως οι άγγελοι στον παράδεισο μιλούν ελληνικά, φέρεται να έχει δηλώσει ο έλληνας υπερρεαλιστής ποιητής και ζωγράφος. Μια δήλωση, η οποία μπορεί μεν να ενισχύει και αυτή την ελληνική υπόθεση, καθίσταται όμως διπλά προβληματική, αν την καλοεξετάσουμε, καθόσον, από τη μία, ανενδοίαστα αποσιωπά τη γλώσσα που μιλούν οι πεθαμένοι και οι δαίμονες στην κόλαση και, από την άλλη, αναιρείται η ίδια, αν τη συσχετίσουμε με μια προγενέστερη ισχυρή φράση του ίδιου ποιητή.

Ισπανία εσύ αυθεντία στον θάνατο

Όταν, λοιπόν, ο ισπανός ποιητής Φεδερίκο Γκαρθία Λόρκα δολοφονήθηκε στις 19 Αυγούστου του 1936 μέσα στο χαντάκι του Καμίνο ντε λα Φουέντε, ο Εγγονόπουλος σημείωσε στο ποιητικό του σημειωματάριο: «Η τέχνη και η ποίηση δεν μας βοηθούν να ζήσουμε: η τέχνη και η ποίηση μας βοηθούν να πεθάνουμε», και δεν υπάρχει νομίζω αμφιβολία ότι εδώ υπονοείται αρκετά καθαρά και συγκεκριμένα η ισπανική τέχνη και ποίηση, δηλαδή σε τελική ανάλυση η ισπανική γλώσσα – παρά το συμπωματικό, ενδεχομένως, γεγονός ότι το εν λόγω ποίημα έχει συμπεριληφθεί από τον Νίκο Εγγονόπουλο στη συλλογή του *Εν ανθρωπώ έλληνι λόγω*. Ως

αντίληψη πάντως δεν απέχει πολύ και η ποιητική φράση του Νίκου Καρούζου που κάνει λόγο για τον ευλύγιστο θάνατο όπως ακούγεται στη ματωμένη μουσική της Ισπανίας όπως ακούγεται στα θροΐσματα του αέρινου ταυρομάχου στην αρένα.

Ο ίδιος μεγάλος Έλληνας ποιητής, εξάλλου, είναι που έγραψε και το εκπληκτικό εγκώμιο «Ισπανία εσύ αυθεντία στον θάνατο», συνοψίζοντας με αυτό τον τρόπο όλη την ελλειπτική επιχειρηματολογία που ξεκινήσαμε προηγουμένως και πρόκειται να αναπτύξουμε λίγο ακόμα παρακάτω. «Ισπανία εσύ αυθεντία στον θάνατο», μια φράση που, αν δεν με εμπόδιζε το πρωθύστερο του πράγματος, θα υποστήριζα ότι αποτέλεσε το έναυσμα για να γράψει ο Νίκος Καζαντζάκης ολόκληρο το ταξιδιωτικό του βιβλίο για την Ισπανία με τη σημαίνουσα «κραυγή βίβα λα μουέρτε!» (ζήτω ο θάνατος!) να έρχεται και να ξανάρχεται στην άκρη της γραφίδας του. Και γιατί να μην το κάνω, όμως; Οι χρονολογικές λεπτομέρειες δε με εμπόδισαν παλαιότερα να ισχυριστώ, δημοσίως και βάσιμα νομίζω, ότι ολόκληρος ο Μέγας Ανατολικός του Ανδρέα Εμπειρίκου –δύομιση χιλιάδες χειρόγραφες σελίδες, εξακόσιες είκοσι χιλιάδες λέξεις, εκατό κεφάλαια!– δεν αποτελεί παρά ένα ιδιοφυές σχόλιο στη μαγική φράση του Ελύτη τα κορίτσια, τα δοχεία των μυστηρίων.

Τα ισπανικά πάντως ως κατεξοχήν χρήσιμη γλώσσα για τον κόσμο των πεθαμένων προκρίνει και ένας συγγραφέας εντελώς αντίθετος ως ιδιοσυγκρασία και από τους τρεις προαναφερθέντες συνονόματους ποιητές, τόσο από τον Καρούζο και τον Εγγονόπουλο όσο και από τον Καζαντζάκη, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Ίσως αυτός να είναι και ο λόγος που έφτασε τόσο αργά σε αυτή τη συνειδητοποίηση. «Αύριο θα πεθάνω: σήμερα μαθαίνω ισπανικά», γράφει σε αυτό που επρόκειτο να είναι το τελευταίο του βιβλίο. Αν τελικά πρόλαβε, δεν το γνωρίζουμε, ξέρουμε όμως, όπως μας λέει σχετικά ο Ελύτης πάλι, ότι σ' όλες τις γλώσσες το αδύνατον διαρκεί και ότι η αλήθεια μόνον έναντι του θανάτου δίδεται. Η αλήθεια μόνον έναντι του θανάτου δίδεται.

Αν λοιπόν, κατά συνέπεια, δεχτούμε ως σωστή μόνο την ετυμολογία των ίδιων των νεκρών, θα πρέπει να παραδεχτούμε τελικά, όπως επισημαίνει το δημοτικό τραγούδι, ότι «ευτού» (στον κάτω κόσμο, δηλαδή) «συδυό δεν κάθονται, συντρείς δεν κουβεντιάζουν». Όπως και ο Νίκος Καρούζος, άλλη μια φορά, επιβεβαιώνει: δεν έχει γλώσσα η δεύτερη ζωή μας, ελληνικά δεν έχει πια, δεν έχει απαρέμφατα. Και άρα όλη αυτή η συζήτηση, που, καθώς φάνηκε, απασχολεί και τροφοδοτείται με αντιφάσεις και υπερβολές κυρίως από ποιητές (που είναι φαίνεται πιο επιρρεπείς στο θάνατο αλλά και στην κουβέντα) είναι χωρίς νόημα. Χωρίς νόημα, όπως τα λόγια που πρόφερε, όσο πιο δυνατά μπορούσε, ο χαλδαίος σοφός Μιθροβαζάνης, προκειμένου να προσελκύσει, για χάρη του κυνικού Μένιππου, τις ψυχές των πεθαμένων, ανακατεύοντας στο λόγο του λέξεις βαρβαρικές, ακατανόητες και πολυσύλλαβες. Χωρίς νόημα, όπως όλες μας, άραγε, οι κουβέντες εκείθεν του θανάτου; (δε)

Όσοι νομίζετε ότι έχετε ξαναδιαβάσει το παρόν άρθρο του Χαράλαμπου Γιαννακόπουλου έχετε εν μέρει δίκιο, δεν κάνετε λάθος, δεν πάθατε ντεζαβού αφού λιγότερο απ' το μισό δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο τεύχος των (δε)κάτων. Όμως ο δαίμων του τυπογραφείου ή το μπλέξιμο των διαφορετικών ηλεκτρονικών προγραμμάτων φωτοσύνθεσης σάς στέρησε τη χαρά να το απολαύσετε ολόκληρο. Σας αποζημιώνουμε στο παρόν τεύχος δημοσιεύοντάς το στην ολότητά του ζητώντας σεμνά και ταπεινά συγνώμη και από σας και από τον συγγραφέα... (δε)